

ТАКТИЧНІ ПРИЙОМИ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТУ В БЕЗКОНФЛІКТНІЙ СИТУАЦІЇ

TACTICAL METHODS DURING INTERROGATION IN COOPERATIVE SITUATION

Процюк О.М.,

*кандидат юридичних наук, старший викладач
кафедри кримінально-правових дисциплін та ОРД
Прикарпатського факультету
Національної академії внутрішніх справ*

Проаналізовано позиції науковців щодо визначення поняття безконфліктної ситуації. Розглянуто ситуації, коли виникає безконфліктна ситуація під час допиту, а також особливу увагу зосереджено на питаннях використання слідчим тактичних прийомів під час допиту, зокрема неповнолітніх підозрюваних, в умовах безконфліктної ситуації.

Ключові слова: неповнолітній підозрюваний, допит, тактичний прийом, безконфліктна ситуація, кооперативна ситуація, правдиві показання.

Проанализированы позиции ученых относительно определения понятия безконфликтной ситуации. Рассмотрены ситуации, когда возникает безконфликтная ситуация во время допроса, а также особое внимание сосредоточено на вопросах использования следователем тактических приемов при допросе, в том числе несовершеннолетних подозреваемых, в условиях безконфликтной ситуации.

Ключевые слова: несовершеннолетний подозреваемый, допрос, тактический прием, безконфликтная ситуация, кооперативная ситуация, правдивые показания.

The positions of scientists concerning the definition of a conflict-free situation are analyzed. Situations are considered when there is a non-conflict situation during the interrogation, as well as special attention is focused on the use of tactics during the interrogation by investigators, in particular juvenile suspects, in a non-conflict situation.

Key words: juvenile suspect, interrogation, tactical reception, conflict-free situation, cooperative situation, true testimony.

Постановка проблеми. Допит осіб, які позитивно налаштовані на давання правдивих показань, зазвичай це не передбачає значних труднощів. З метою створення умов для виявлення, збору, оцінки і використання доказової інформації слідчий застосує під час допиту тактичні прийоми. У безконфліктних ситуаціях останні спрямовуються, головним чином, на те, щоб допомогти допитуваним якомога точніше і повніше пригадати інформацію, що становить інтерес для слідчого та розповісти про неї. Науковці ж досліджували різні аспекти застосування тих чи інших тактичних прийомів у різноманітних ситуаціях, що складаються в ході досудового розслідування, проте в основному мова йшла про тактичні прийоми, які можуть застосовуватися до обвинувачених у конфліктних ситуаціях, приділяючи мало уваги тактичним прийомам, які застосовуються безпосередньо до неповнолітніх підозрюваних, зокрема, в безконфліктних ситуаціях.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Над проблематику такої слідчої дії, як допит, працювали В.О. Коновалова, О.О. Закагова, В.С. Комаркова, В.С. Богинський, М.В. Бахарєва, В.А. Журавель, В.Ю. Шепітько, В.К. Весельський. Із зарубіжних вчених особливості такої слідчої дії, як допит, досліджували М.І. Порубов, С.П. Єфімічев, М.І. Кулагін, О.Ю. Ямпольський, Р.С. Белкін, Г.Г. Доспулов, А.П. Аленін та інші вчені-процесуалісти. На питаннях використання в роботі слідчим тактичних прийомів зосереджували свою увагу такі вчені, як А.В. Дулов, П.Д. Нестеренко, А.Н. Васильєв, Р.С. Белкін, Г.Г. Доспулов, В.К. Весельський, Н.Ш. Сафін, І.А. Макаренко, Ю.П. Михальчук, К.О. Чаплинський, І.А. Зайцева та інші.

Попри все, в Україні надруковано лише невелику кількість статей, в яких висвітлюються проблеми та особливості застосування тактичних прийомів під час допиту, а ще менше уваги зосереджено на тактичних прийомах, що застосовуються під час допиту неповнолітніх підозрюваних у безконфліктних ситуаціях.

Мета статті. Головною метою даної роботи є на основі аналізу та порівняння робіт науковців, які досліджували і вивчали поняття тактичних прийомів та їх використання в різних ситуаціях під час допиту, запропонувати свою

систему тактичних прийомів, що слідчий використовуватиме під час допиту неповнолітніх підозрюваних саме в умовах безконфліктної ситуації. Відповідно до цього в роботі зосереджена увага на виконанні таких основних завдань: аналізі наведених вище досліджень, а також розробці системи тактичних прийомів допиту неповнолітнього підозрюваного в умовах безконфліктної ситуації.

Виклад основного матеріалу. Безконфліктна ситуація притаманна переважно допиту свідків і потерпілих, конфліктна – допиту підозрюваних. Проте безконфліктна ситуація може виникнути і під час допиту підозрюваного. Така ситуація характеризується визнанням об'єктивно встановлених фактів і готовністю давати правдиві показання. Проте навіть у цій ситуації не можна розраховувати на повну відвертість. Врахування таких особливостей допитуваного, як завищена самооцінка, відсутня самокритика, недобррозичливе ставлення до оточуючих, дозволяє передбачити вільне чи мимовільне прагнення його до пом'якшення своєї вини [1, с. 94–99].

У тактичних прийомах, що використовуються в кооперативних (безконфліктних) ситуаціях допиту, засобами їх застосування можуть бути такі елементи дійсності, як поняття, шкала кольорів, малюнки, фотознімки, документи, різні речі, імітація різних звуків, рухів. У тактичних прийомах, що призначені для використання в конфліктних ситуаціях допиту, засобами застосування є мова слідчого, різні речі, документи, фотознімки, обстановка місця події. Відмінність між елементами дійсності, що використовуються в кооперативних та конфліктних ситуаціях, полягає в тому, що перші впливають на пам'ять добросовісного допитуваного, щоб полегшити пригадування забутого, а другі – на розумові, емоційні та вольові процеси недобрсовісного допитуваного, щоб спонукати його давати правдиві показання [2, с. 72–82].

Безконфліктна ситуація складається тоді, коли допитуваний правдиво розкаже про вчинене правопорушення і захисник, прийнявши таку його позицію, позитивно ставиться до правдивих показань підзахисного [3, с. 140–142].

Як уже згадувалося, деякі автори до допиту в умовах безконфліктної ситуації відносять лише допит свідків і потерпілих, а тактику допиту підозрюваного – до допиту в

конфліктній ситуації [4, с. 288–289]. Ми поділяємо думку І.А. Зайцевої, що це не зовсім правильно. За умови безконфліктної ситуації допиту головне тактичне завдання слідчого полягає в тому, щоб з'ясувати і зафіксувати показання підозрюваного повною мірою таким чином, щоб можна було легко конкретизувати і перевірити за допомогою інших доказів отримані дані. Під час такого допиту в умовах безконфліктної ситуації допитуваного не потрібно в чомусь викривати – про всі обставини він розповідає сам. Проте під час такого допиту він може не донести до слідчого частину інформації або ж перекрутити її. Саме тому під час допиту підозрюваного за участю захисника головним завданням є отримання повних та достовірних показань від допитуваного. Це досягається на основі творчого ставлення до проведення даної слідчої дії і майстерного застосування тактичних прийомів [3, с. 145].

За умови появи в кабінеті неповнолітнього підозрюваного і захисника, законного представника, педагога або психолога слідчий повинен зустріти їх діловито, водночас доброзичливо і дружельюбно. Наприклад, важливо привітно привітатися і запропонувати присісти на відведене для них місце під час проведення допиту. У цей момент необхідно закріпити встановлений раніше психологічний контакт як із самим допитуваним, так і з його захисником. Якщо ж слідчий зауважить наявність у підозрюваного певного бар'єра в спілкуванні, то не слід одразу ж починати допит. Можна спочатку обмінятися декількома фразами із захисником, дати можливість допитуваному психологічно розслабитися, щоб він зауважив сприятливу обстановку перед допитом. Зазвичай після того, як він побачить, що слідчий не налаштований на грубе поводження з ним, підозрюваний заспокоюється, страх проходить. Такий прийом, що можна назвати як «прийом виявлення участі та розуміння», буде сприяти початку безконфліктного допиту, оскільки і допитуваний, і захисник бачитимуть не упереджене ставлення слідчого до них [3, с. 145].

Перед проведенням допиту за участю захисника в безконфліктній ситуації слідчий може погодити з ним план допиту, а також запитання, які він планує задати. Застосування такого прийому значно зменшить кількість часу проведення допиту. Проте в такій ситуації слідчий має бути переконаний, що йдеться саме про визнання вини, а не самообмову. Під час з'ясування анкетної частини протоколу допиту слідчий може застосовувати такий традиційний тактичний прийом, як «зняття смислового й емоційного бар'єра». Застосування такого прийому необхідне для оцінки рівня розуміння підозрюваним термінів та понять, що використовує слідчий. Також можна застосовувати і такий тактичний прийом, як «розговорювання» допитуваного. Проте вважаємо, що «розговорювання» можливе під час заповнення анкетної частини протоколу допиту, і його слід поєднувати з тактичним прийомом «використання позитивних якостей особистості», урахування життєвих обставин.

За результатами проведеного анкетування найбільш розповсюдженими тактичними прийомами, які застосовують слідчі під час допиту неповнолітніх підозрюваних у безконфліктній ситуації, є: прийом «налаштування» (встановлення емоційного контакту з допитуваним) (38% опитаних); викладання показань у формі вільної розповіді (26,5%), постановка питань (34,5%), пред'явлення доказів (33,6%), деталізація показань (29,2%), створення уявлення про поінформованість слідчого (24%), спостереження за поведінкою допитуваного та його психофізичними реакціями (21,2%), постановка питань (19,5%), використанням слідчим позитивних рис особистості (19,5%), надання допомоги допитуваному у відновленні в пам'яті забутого (16%), спрямування розмови в напрямі так званих «нейтральних інтересів» (15%).

Тактичні прийоми, що використовуються під час допиту неповнолітнього підозрюваного, мають бути логічни-

ми, пов'язаними між собою, повинні служити досягненню однієї мети. У безконфліктних ситуаціях тактичних прийомів, що застосовуються безпосередньо під час допиту підозрюваного, зазвичай небагато, оскільки останній не перешкоджає встановленню істини, і їх головне призначення – допомогти допитуваному в пригадуванні, деталізації тих чи інших відомостей про висвітлювані ним події. До прийомів, що можуть використовуватися під час такого допиту, можна віднести:

1) деталізацію показань (цей прийом дозволяє крок за кроком прослідкувати хід дій неповнолітнього підозрюваного, перевірити, як вони розвивалися і наскільки логічно діяв останній);

2) тактичні прийоми, скеровані на отримання нових доказових фактів, на надання допомоги допитуваному для відновлення в пам'яті забутого й уточнення показань [3, с. 150].

Слідчому необхідно переконатися, що підозрюваний твердо впевнений в існуванні певної обставини. Із цією метою можливе проведення детального допиту із застосуванням тактичних прийомів, що ґрунтуються на поживленні асоціативних зв'язків по суміжності, схожості, наглядності й контрастності [5, с. 24; 2, с. 72–74]. В основу таких тактичних прийомів покладено використання асоціацій. Тактичні прийоми, що застосовує слідчий, допомагають допитуваному пригадати забуте, уточнити окремі деталі;

3) прийоми активізації пам'яті й допомоги допитуваному у викладенні шляхом уточнення за допомогою асоціативних зв'язків, використовуючи альбоми, колекції. Слідчий може запропонувати неповнолітньому підозрюваному зробити замальовки, схеми, плани та ін., на яких можна зафіксувати аналогічні об'єкти (холодна, вогнепальна зброя, фотоальбоми). На такому допиті, погодимося з І.А. Зайцевою, можливе застосування простої тактичної комбінації, що складається з декількох прийомів, наприклад, застосовуючи такий тактичний прийом до неповнолітнього підозрюваного, як бесіда, зняття напруження чи змістового бар'єра, одночасно можна показати йому і наявні в слідчого матеріали, фотоальбоми, плани, схеми [3, с. 185].

Під час застосування слідчим тактичної комбінації можливість створення тактичного ризику зводиться до мінімуму, оскільки слідчий впевнений у безконфліктній поведінці допитуваного і його захисника. Для безконфліктного допиту також характерний етап «питання-відповіді». Незважаючи на безконфліктну ситуацію допиту, позиція допитуваного може мати характерні психологічні вагання, враховуючи те, що допитуваний є неповнолітній підозрюваний, який, маючи ще не цілком сформовану психіку, перебуває в напруженому стані. У такому випадку необхідно застосовувати тактику постановки запитань, що потребують позитивних відповідей. Це заспокоює і, знімаючи напруження підозрюваного, спрямовує розмову в потрібному напрямі.

Слідчий повинен усвідомлювати, що під час допиту також стає об'єктом вивчення з боку захисника. Тому доцільно поглиблювати психологічний контакт із допитуваним за рахунок зниження глибини його контакту зі своїм захисником. Після встановлення психологічного контакту допитувані починають викладати показання у формі вільної розповіді. Цей тактичний прийом полягає в тому, що у випадках, коли допитувані не ухиляються від давання показань і не чинять протидію розслідуванню, пропонується розповісти усю інформацію про їх злочинну діяльність. Під час «вільної розповіді» досить інформативним є приговорювання, суперечності, обмова і паузи. Вони свідчать про злочинну інформованість допитуваних [6, с. 267–275].

Тактичні прийоми, що використовуються в кооперативних ситуаціях допиту, мають силу впливу на процеси пам'яті, оскільки ці прийоми розробляються відповідно до закономірностей, розкритих різними теоріями пам'яті. Г.Г. Доспулов описав механізми людської пам'яті на

різних рівнях, щоб показати з точки зору асоціативної, фізіологічної, фізичної і хімічної теорій пам'яті закономірності й механізми впливу тактичних прийомів, що використовуються в кооперативних ситуаціях допиту [2, с. 72–82]. Наведемо ті, які, на нашу думку, найбільш доцільно застосовувати під час проведення допиту неповнолітніх підозрюваних.

1. Суміжність. У ході формування показань у пам'яті підозрюваного утворюються суміжні асоціації між образами предметів і явищ у тому порядку, в якому вони сприймалися. Щоб допомогти пригадати те, що цікавить слідство, слідчий нагадує допитуваному про предмети і явища, які були з предметами допиту в просторі або в тимчасовому зв'язку, формулюючи і викладаючи цю інформацію так, щоб вона не була подана навідними запитаннями. Наприклад, допитуваному можуть показувати обстановку місця події, і це допомагає йому пригадати деталі. У пам'яті таким чином можна відновити не лише пов'язані між собою образи предметів і явищ, а й думки, дії, переживання, що їх супроводжували.

2. Схожість. Цей прийом застосовується для актуалізації в пам'яті неповнолітнього підозрюваного подій, які мають важливе значення для слідства шляхом пред'явлення йому подразників, які не стосуються матеріалів провадження. Слідчий у цей час зважає на схожість (наприклад, пред'являючи допитуваному фотографію, можна викликати уявлення не лише про саму особу, а й про її дії. Обличчя дитини може допомогти пригадати подібне обличчя матері чи батька).

3. Контрасність. Цей прийом ґрунтується на використанні тимчасових зв'язків у пам'яті допитуваного, в тому числі уявлення про контрастні, протилежні об'єкти. У практичній діяльності людина зазвичай співставляє і порівнює протилежні об'єкти, що призводить до утворення в неї контрастних нервових зв'язків у корі головного мозку. Наприклад, подія, яка цікавить слідчого, відбулася зимою. Якщо допитуваному складно сказати, коли відбулася подія, то, пригадавши йому про літній період, можна допомогти відновити в його пам'яті забутий період. Усі перераховані вище прийоми побудовані на використанні асоціативних зв'язків.

4. Перифраза. Допитуваний, на вимогу слідчого, відтворюючи відомості, якими він володіє, може користуватися категоріями і висловлюваннями, що підказали йому інші люди чи навіть сам слідчий, ставлячи запитання. Для того, щоб перевірити достовірність інформації, яку повідомляє під час допиту неповнолітній підозрюваний, і правильність словесного оформлення, останній, за проханням слідчого, дублює важливі елементи показань, повторюючи їх у вигляді перифрази (іншими словами).

5. Наглядність. Цей прийом застосовується тоді, коли допитуваному важко виразити словами ті чи інші властивості, ознаки предметів. Шкала кольорів, малюнки, моделі можуть допомогти назвати йому те, що цікавить слідчого. Можна також попросити допитуваного зобразити на папері те, що йому важко описати словами [2, с. 72–82].

Л.Є. Ароцкер рекомендував на всіх етапах допиту в безконфліктній ситуації застосовувати такі тактичні прийоми: деталізацію показань, отримання максимуму фактичних даних; постановку запитань для усунення суперечностей; «наглядність» – пред'явлення речових доказів; отримання максимуму показань, що підтверджують правдивість показань, нехай навіть другорядного характеру; з'ясування причин вчинення правопорушення [7, с. 65–69].

В.Г. Лукашевич під час допиту неповнолітнього в безконфліктній ситуації пропонує такі тактичні прийоми, як максимальна деталізація показань; отримання пояснень щодо кожного наявного доказу; виявлення обставин, що передували вчиненому [8, с. 60].

Поділяємо думку Л.Л. Каневського, який запропонував систему тактичних прийомів під час допиту не-

повнолітніх обвинувачених у безконфліктній ситуації, та вважаємо, що зазначені тактичні прийоми доцільно застосовувати слідчим і під час допиту неповнолітнього підозрюваного. До таких прийомів належать: а) максимальна деталізація обставин вчиненого правопорушення і ролі кожного учасника; б) отримання пояснень із приводу вже наявних доказів з метою усунення суперечностей, стимулювання подальшої деталізації показань; в) виявлення обставин, що безпосередньо передували вчиненню правопорушення, з метою визначення реальної ролі кожного співучасника й контрольної перевірки з даного приводу попередніх показань неповнолітнього; г) постановка додаткових запитань, що скеровані на уточнення мотиву та мети вчиненого правопорушення; д) застосування способів активізації пам'яті. Також погоджуємося з рекомендацією науковця не вимагати від підлітка, який розкався, щоб він одразу ж у всіх деталях розповів і про найжорстокіші та найцинічніші дії, оскільки психологічно це зробити дуже важко [9, с. 210–211].

На думку О.М. Васильєва, для встановлення психологічного контакту слідчий також повинен використовувати такі тактичні прийоми: 1) комунікабельна поведінка слідчого; 2) пробудження інтересу і підвищення активності до виконання слідчої дії в її учасників; 3) зняття конфліктного настрою в окремих учасників слідчої дії [10, с. 106].

Важливим засобом підвищення активності неповнолітніх правопорушників під час допиту є зняття в підлітка емоційного напруження, яке негативно впливає на спілкування. Зазвичай сильне емоційне перенапруження характеризується дезорганізацією поведінки, порушенням цілісності й послідовності виконуваних дій, збільшенням кількості помилок [11, с. 73].

Допит неповнолітнього підозрюваного в безконфліктній ситуації тактично починається з роз'яснення прав неповнолітньому допитуваному, зокрема, неповнолітньому підозрюваному, та з'ясування анкетних даних. Після цього допитуваний переходить до вільної розповіді. Під час вільної розповіді неповнолітнього підозрюваного слідчому доцільно застосовувати такі тактичні прийоми, як «формування розумового завдання», «запам'ятовування», «деталізація», «уточнення». Для з'ясування особи допитуваного, визначення його ставлення до предмета допиту та до інших осіб слідчий може застосовувати, як зазначалося вище, «бесіду», «усунення емоційного і змістового бар'єра», «зняття напруження», «вияв розуміння» [12, с. 124–139].

Під час допиту в безконфліктній ситуації, коли допитуваний підтверджує правильність підозри, що виникла стосовно нього, головну увагу має бути зосереджено на отриманні повних та детальних показань про всі обставини вчиненого правопорушення. При цьому особливо цінні нові, раніше не відомі для слідчого відомості, а також такі деталі й обставини, які могли б підтвердити правильність отримання показань і дозволили перевірити, чи не дано їх унаслідок самообмови. Самообмови можуть сприяти стану безнадійності, безвиході, слабкої волі, невміння відстоювати свою позицію, підвищена навіюваність. Нерідко допитувани вдаються до самообмови, бажаючи звільнитися від покарання справді винного під впливом дружніх чи родинних стосунків, під впливом залякування і погроз, через бажання отримати від зацікавлених осіб матеріальну вигоду. Іноді ж за допомогою самообмови намагаються ухилитися від відповідальності за вчинення більш тяжкого злочину і, як результат, отримати менш суворе покарання [1, с. 94–99].

Отримати важливі для слідства дані можна, як правило, лише зберігши безконфліктний характер взаємовідносин, що виникли, і за умови створення такої психологічної атмосфери допиту, яка б сприяла повному викладенню і пригадуванню забутих фактів та обставин. Можливий також вияв прагнення приховати чи применшити участь у вчи-

неному осіб, до яких допитуваний відчуває прив'язаність. Усі ці моменти також приховують загрозу перетворення безконфліктної ситуації на конфліктну. Саме тому під час першого допиту не слід без необхідності після вільної розповіді, задаючи запитання, одразу акцентувати увагу на спірних моментах у показаннях допитуваного.

Під час фіксації показань неповнолітнього підозрюваного доцільно застосовувати такі тактичні прийоми, які продовжують активну розумову діяльність допитуваного на цьому етапі, сприяють повній та об'єктивній фіксації його показань, застосуванню технічних засобів. До них можуть належати постановка контрольних та уточнюючих запитань, пропозиції точніше сформулювати думку, яку потрібно занести до протоколу, надання можливості самому допитуваному написати свої показання, особисто прочитати протокол допиту, підписати кожну сторінку протоколу.

Межі тактичних прийомів не залишаються незмінними. Один прийом має переходити в інший, створюючи ланцюжок таких тактичних прийомів, що мають одне й те саме завдання [12, с. 124–139].

Висновки. Отже, метою допиту неповнолітнього підозрюваного в безконфліктній ситуації є деталізація та уточнення показань, а також з'ясування причин й умов, що сприяли вчиненню правопорушення; виявлення обставин, що передували вчиненню правопорушення [13, с. 152–153].

Підсумовуючи описане вище, зазначимо, що під час допиту неповнолітнього підозрюваного в неконфліктній ситуації слідчий повинен використовувати такі тактичні прийоми, що допомагають допитуваному в пригадуванні забутого й у найбільш правильному відтворенні того, що він пам'ятає.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мостова І.М. Юридична психологія. Київ, 1999. 120 с.
2. Доспулов Г.Г. Психология допроса на предварительном следствии. Москва, 1976. 112 с.
3. Зайцева И.А. Тактика допроса подозреваемого и обвиняемого, проводимого при участии за щитника: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Саратов, 2002. 244 с.
4. Криминалистика: учебник / под ред. проф. А.Г. Филиппова (отв. ред.) и проф. А.Ф. Волынского. Москва, 1998. 543 с.
5. Закатов А.А. Психологические особенности тактики производства следственных действий с участием несовершеннолетних: учеб. пособие. Волгоград, 1979. 94 с.
6. Чаплинский К.О. Тактичні прийоми допиту підозрюваного (обвинуваченого). Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2008. № 4(40). С. 266–275.
7. Ароцкер Л.Е. Тактика и этика судебного допроса. Москва, 1969. 120 с.
8. Лукашевич В.Г. Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий. Киев, 1989. 88 с.
9. Каневский Л.Л. Криминалистические проблемы расследования и профилактики преступлений несовершеннолетних. Красноярск, 1991. 282 с.
10. Васильев А.Н. Следственная тактика. Москва, 1976. 200 с.
11. Филонов Л.Б. Психологические способы выявления скрываемого обстоятельства. Москва, 1979. 75 с.
12. Порубов Н.И. Допрос: процессуальные и криминалистические аспекты. Москва, 2013. 304 с.
13. Макаренко И.А. Система тактических приемов допроса несовершеннолетнего обвиняемого с учетом следственных ситуаций и психологических свойств допрашиваемого: дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09. Москва, 2003. 221 с.